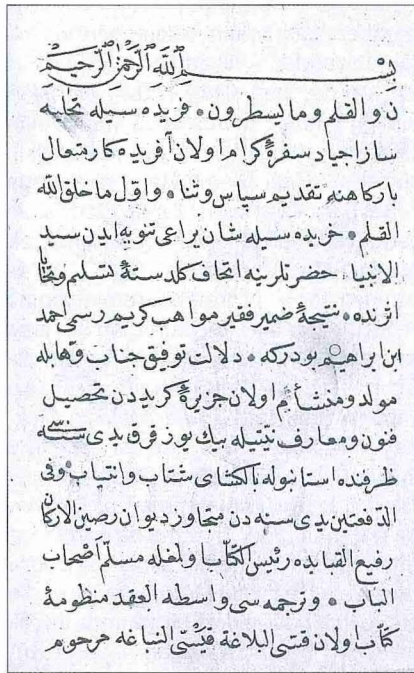

mek mümkün iken, her nedense halika yadınanmış, Rakka valisi bulunduğu sırada (1164-1168) bir nüshası kendisine sunulan Râgıb Paşa da esere *Sefinetü'r-rüesâ* denmesini uygun görmüş olduğundan daha çok bu sonuncu da yaygınlık kazanmıştır. Nitekim Millet (Ali Emîrî, nr. 720) ve Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2296) kütüphanelerindeki nüshalarında “halika” kazınarak “sefine” şeklinde düzeltilmiş, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshası ise (TY, nr. 2463) *Sefinetü'r-rüesâ* olarak kayda geçirilmiştir. Asıl garibi, 1269'da (1853) yapılan taş basmasına esas olan yazma nüshada eserin adı *Halikatü'r-rüesâ* şeklinde iken basmada bir nokta atılarak “Halifetü'r-rüesâ”ya dönüştürülmüş ve yanlış adlandırma bu şekilde devam edip gitmiştir.

Halika'nın telifi sırasında yazarın kullandığı kaynakları, İslâm'daki ilmi tarihçilik geleneğine uygun olarak umumiyetle eserde zikrettiği dikkati çekmektedir. Bunlar Dîvân-ı Hümâyûn kayıtları (evkaf, muhasebe kayıtları, resmî defterler, vakfiyeler, temliknâmeler), münşeat mecmualarında mevcut nâme metinleri, ebcedle düşürülmüş tarihler başta olmak üzere belli başlı kronikler ve biyografî kitaplarından *Târîh-i Nişancı*, *Künhü'l-ahbâr*, *Târîh-i Selânikî*, *Mir'ât-ı Kâinât*, *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr*, Hasanbeyzâde, Küçük Çelebizâde tarihleri, Fındıklılı'nın *Nusretnâme'si eş-Şekâ'îku'n-nu'mânîyye* ile Atâî ve Uşşâ-kizâde zeyilleri, Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretüş-şuarâ'sı*, Kafzâde Fâizî'nin *Zübdetü'l-es'âr'ı* ve *Keşfü'z-zunûn*'dur. Zaman zaman bunlardaki bilgileri tamamlamak veya düzeltmek için de devrine yettiği kimselerin bilgilerine müracaat etmiştir. Ayrıca Ahmed Resmî Efendi'nin, o sırada hayatta olan reisülküttâblara biyografilerini ekleyerek eserini takdim ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nâilî Abdullah Paşa'ya (Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 720), Tezkire-i evvel Abdullah Efendi'ye (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. mükerrer 2092) ve Reis Ahmed Efendi'ye (İÜ Ktp., TY, nr. 2453) sunulan nüshalar bu şekildedir.

Eserin ilk telifinden sonra müellif elde ettiği bilgileri, kayınpederinin kütüphanesinde bulunan kendi nüshasına 1165-1195 (1752-1781) arasında (Koca Râgıb Paşa Ktp., Reisülküttâb, nr. 639) derkenarlar halinde ilâve etmiştir. Bu ilâvelerin çoğu, derkenar notu halinde bazan da metne dahil edilerek çoğaltılan çeşitli

Halikatü'r-rüesâ'nın ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2296)

nüshalara yansıdığı gibi taş basmasında da yer almıştır. Bununla birlikte ancak müellif nüshasında bu notlar mantıklı bir seyir takip etmektedir. Ayrıca müellifin tahkik fikrinin derecesi de bu notların incelenmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim bu derkenarlar sayesinde ilk telifte gözden kaçan bazı hataların düzeltilmesi, bazı noksanların tamamlandığı ve müphem hususların açıklığa kavuşturulduğu dikkati çekmektedir. Hatta bazı biyografî bendlerinin karıştırılmış olduğu sonradan farkedilerek bunlar düzeltilmiş, bazı tarihler de tashih edilmiştir. Meselâ matbu nüshada 1032 (1623) olarak verilen Yayıncîzâde'nin öldürülmesi tarihi (s. 25), daha sonra Okmeydanı'ndaki mezar kitabesine dayanılarak müellif nüshasında (vr. 19^a) 1033 (1624) olarak düzeltilmiştir. Yine 930'da (1524) katledildiği belirtilen Haydar Çelebi'nin (s. 6) reisülküttâblığının 906'ya (1500) kadar uzadığına, Kamsu Gavri'ye gönderilen bir tehiyetnâmede görülen isminden istidlâl olunarak işaret edildiği gibi Amasyalı Mehmed Beyefendi'nin (s. 44-46) reisülküttâblığa yükselme sebebi de sadece müellif nüshasında yer alan bir derkenarda açıklanmıştır (diğer örnekler için bk. Kütükoğlu, s. 208). Telif ve tashih

merhalelerini ve esere kademe kademe son şeklin nasıl verildiğini en iyi aksettiren bahis Râgıb Mehmed Paşa'nın biyografisine ait olan kısımdır (s. 70-81). Ancak bu konuda da müellif nüshası ile matbu metin arasında farklar bulunmaktadır.

Râgıb Paşa'dan sonra Seyyid Hayri Efendi'ye kadar reisülküttâblığa gelen kişilerin listesi (10 Zilkade 1160-1 Zilhicce 1195/13 Kasım 1747-18 Kasım 1781) ve bunlara ait kısa notlar, mühim değerlendirmeler müellif nüshasına işaretlenmiştir (Râgıb Paşa Ktp., Reisülküttâb, nr. 639, vr. 55^b, 56^b, 57^a) ve buradan naklen bazı yazmalarda yer almıştır (meselâ Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 720, vr. 50^b). Eserin Türkiye ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde çeşitli nüshaları olmakla birlikte müellifin kaleminden çıkan ilâveli nüshanın mevcudiyeti diğerlerini değersiz kılmakta ve yapılacak çalışmalarda bu nüshanın göz önüne alınması gerekmektedir.

Beğenilen esere geleneğe uygun olarak daha sonra Süleyman Fâik Efendi tarafından zeyil yazılmış, Resmî'nin bıraktığı 1167 (1754) tarihinden 1219'a (1804) kadar elliye yakın reisülküttâbın biyografisi ilâve edilerek ikisi bir arada taş basması olarak İstanbul'da 1269'da (1853) basılmıştır. Bu baskının önsöz ve indeks ilâvesiyle 1992'de tıpkı basımı da yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Resmî, *Halifetü'r-rüesâ*, İstanbul 1269 → İstanbul 1992; TCYK, s. 625-628, 667, 723; Bekir Kütükoğlu, “Sefinetü'r-rüesâ'nın ilâveli Müellif Nüshasına Dâir”, *Vekayî'nüvis: Makaleler*, İstanbul 1994, s. 203-210 [Bu madde müellifin bibliyografyada adı geçen makalesi esas alınarak Mehmet İpşirli tarafından düzenlenmiştir].

BEKİR KÜTÜKOĞLU

HALİL

(الخليل)

Filistin'de

Hiz. İbrâhim ve ailesinin mezarlarının bulunduğu tarihi şehir.

Batı Şeria'da, Kudüs'ün 32 km. güneybatısı ile Gazze'nin 55 km. doğusunda suyu bol, münbit bir arazi üzerinde yer alır. Milâttan önce II. binyılın ilk yarısında Ken'ânîler tarafından kurulmuş ve Ahd-i Atîk'te belirtildiğine göre önce “dört köy” anılarına gelen Kiryât Arba, daha sonra da Hebron adıyla anılmıştır (Tekvîn, 23/2; Sayılar, 13/22; Yeşû, 14/15, 15/13, 54, 20/7, 21/11; Hâkimler, 1/10). Ke-

lime anlamı "birlik, beraberlik; dostluk, arkadaşlık" olan İbrânice Hebron adının şehre niçin verildiği konusu tartışmalıdır. Genel görüş ismin, şehrin dört ayrı yerleşim merkezinin birleşmesi sonucu oluşmasından dolayı verildiği (Grekçe'deki *tetrapolis* "dört şehir" gibi), daha sonra bunun halk arasında Ahd-i Atîk'te Hz. İbrâhim için kullanılan "Allah'ın dostu" sıfatıyla (II. Tarihler, 20/7; İşaya, 41/9) birleştirildiği yolundadır (çeşitli görüşler için bk. *IDB*, II, 575-576; III, 37; *NBD*, s. 516-517, 700-701; *İA*, V/1, s. 155; *EP*² [İng.], IV, 955-956; *EJd.*, VIII, 226). Şehrin bugünkü adı olan Halîl ise ("Allah'ın dostu" anlamındaki Halîlürrahman'ın kısaltılmış şekli) Hebron'un kazandığı ikinci anlamın Arapça karşılığıdır. Kırîyât Arba adına Arapça kaynaklarda rastlanmaz; kullanılan isim Habrûn, Hafrûn veya Habrâ şeklinde yazılan Hebron'dur. Ancak Hz. Peygamber'in ashtapan Temîm ed-Dârî'ye, henüz müslümanlar tarafından ele geçirilmeden önce bu şehirdeki bazı arazileri iktâ ettiğini bildiren rivayetlerde (Abdülhay el-Kettânî, I, 226-236) Habrûn, Mertûm, Beyt Aynûn, Beyt İbrâhim isimleri geçmekte ve bunların Kırîyât Arba'yı meydana getiren dört yerleşme merkezinin o dönemdeki adları olduğu sanılmaktadır (geniş bilgi için bk. *EP*² [İng.], IV, 955-956; ayrıca bk. *İA*, V/1, s. 156-158). Şehir ilâhî dinlerin üçünde de kutsal sayılır; çünkü Hz. İbrâhim, İshak, Ya'kûb ve onların bazı zevceleriyle apokrif kaynaklara göre Hz. Yûsuf'un kabirleri buradadır. Bundan dolayı Halîl müslümanlar arasında Mekke, Medine ve Kudûs'ten sonra en çok itibar edilen dördüncü şehir olarak bilinir ve Haçlı seferlerinden beri Kudûs'le birlikte Mekke ve Medine gibi Haremeyn-i şerîfeyn adıyla anılır.

Savaşlar ve depremler yüzünden defalarca yıkılan Halîl şehrine Emevîler ve Abbâsîler özel bir itina gösterdiler. Emevîler döneminde İslâm mimarisine göre tekrar yapılan ve adına Haremü'l-Halîl denilen meşhed Abbâsîler devrinde cami haline getirildi. Haçlı seferlerinin başlamasından yarım yüzyıl önce bölgeyi gezen (1047) seyyah Nâsır-ı Hüsrev *Sefer-nâme* adlı eserinde, kendi deyimiyle Meşhed-i Halîlürrahman'ın bulunduğu Halîl'in Kudûs'ten 6 fersah mesafede olduğundan bahseder ve buradaki mezarları uzun uzun anlatır. Haçlılar, Hebron Saint Abraham dedikleri şehri 1099'da ele geçirdiler ve meşhed-camiyi yıkarak yerine bir kilise inşa ettiler. Yâkût el-Hamevî, 567'de (1171-72) şehre gelen Ali b. Ebû Bekir el-Herevî'den naklen, Kudûs Kralı II.

Baudouin döneminde (1118-1131) peygamber kabirlerinin bakım görmüş olduğunu söyler. Selâhaddin-i Eyyübî Halîl'i Haçlılar'dan geri alınca (1187) yaptıkları kiliseyi camiye dönüştürdü ve Askalân Camii'nin minberini buraya naklettirdi. Haremü'l-Halîl Memlûkler döneminde I. Baybars tarafından tamir ettirildi ve yahudilerle hristiyanlara yasaklandı. el-Melikü'l-Mansûr Kalavun 1280-1281'de yeniden tamir ettirdiği haremın yanına Ribâtü'l-Mansûrî adıyla bir ribât, daha sonra da Bîmâristânü'l-Mansûrî adında bir hastahane ile büyük su sarnıçları yaptırdı. Çok sayıda hacı adayının Mekke'ye Halîl üzerinden gitmesi sebebiyle ihtiyaç duyulan sarnıçlara 1313 yılında yenileri eklenmiş, Muhammed b. Kalavun da haremın diğer tarafına bir cami inşa ettirmiştir. XV. yüzyılın sonlarına doğru bölgeyi gezen Ebû'l-Yümn Mücîrüddin el-Uleymî, Halîl'in dört bir yanında birçok mescidin bulunduğu, evlerin Kudûs'tekiler gibi taştan ve düz damlı olduğundan, Haremü'l-Halîl'den başka şehirde en çok zâviye, ribât, medrese, bîmâristan ve su sarnıcı gibi yapılarla bağ ve bahçelerin dikkatini çektiğinden bahseder.

1517 yılında bölgedeki diğer yerler gibi Halîl de Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdi. Yavuz Sultan Selim peygamber kabirlerini ziyaret ederek bazı tamirler yaptırdı. Osmanlılar'ın kurduğu idarî sisteme göre Halîl Kudûs sancağına bağlı bir nahiye merkezi oldu. Ülkenin her tarafından hacca gidenlerin buradan geçerken dinlenmeleri için vakıf tesisleri kuruldu. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Haremü'l-Halîl tamir ettirilmiş, yeni sarnıçlar ve havuzlar yaptırılmış, eskiden mevcut olanlar da genişletilmiştir. 14 Mart 1571 tarihli bir fermanla Kudûs Beyi Ahmed Bey'den, Halîl'de bulunan güherçilenin çok iyi olması sebebiyle Osmanlı donanmasının ihtiyacını karşılayacak barutun burada imal edilmesi istenmiş, böylece şehir ilâve bir gelir kaynağına kavuşmuştur. Bu hareketli bölgede yol kesip rahatsızlık veren bedevîler Osmanlılar'ı bir hayli uğraştırmış, kervanları bunlardan koruyabilmek için hac yolları üzerinde yer yer kaleler yaptırılmış, ayrıca yöre topraklarında timar ve zeâmet sistemi uygulanmıştır.

XVIII. asrın son yıllarında Napolyon savaşları dolayısıyla Filistin sahil şehirleri büyük bir tehdit altına girince, huzurun devam ettiği Halîl gibi iç kesimde kalan yerleşim merkezlerinde ticaret eskisine

oranla daha fazla artış gösterdi. O dönemde cam sanayiinin yanı sıra sabun, özellikle de pamuk ve yün ipliği imalatı gelişmiştir. Çeşitli sanayi mâmullerinin yanında bölgenin burada tabaklanan koyun, keçi ve sığır derileri şehrin ününü arttırmış ve Akabe'ye giden ticaret kafileleri buradan geçmiştir. İşlenmiş deriler Şam, Halep, Kahire ve Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde satılır ve bu ticarettten Halîl esnafı çok gelir elde ederdi.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Halîl bölgesinde bulunan şeyhler, kullandıkları devlet arazilerinin karşılığı olan vergiyi Osmanlı Devleti'ne ödemedikleri için Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa onların üzerine gönderildi (1834). İbrâhim Paşa şeyhleri itaat altına aldı ve Halîl mütesellimi olarak tayin edilen Şeyh Abdurrahman b. Amr'ı Kudûs'te oturan Dizdar Ahmed Ağa'ya bağladı. Ancak bir süre sonra yine ihtilâf çıktı ve Dizdar Ahmed Ağa yanına Kudûs müftüsünü de alarak Halîl'e gitti (1839). Şeyh Abdurrahman ile anlaşma sağlanamayınca Mısır Valiliği, Gazze mütesellimi İshâ Ağa'dan onu ortadan kaldırmasını istedi. Zor durumda kalan Şeyh Abdurrahman Ürdün'ün doğusuna doğru kaçtı. Fakat daha sonra İbrâhim Paşa'nın Vehhâbîler'le mücadele için Necid taraflarına gitmesi üzerine (1840) Halîl'e girip Osmanlı Devleti'ne karşı tavır koyarak kendini bölgenin valisi ilân etti. Böylece Halîl'de bir şiddet ve terör dönemi başladı; bu arada şehirde yaşayan yahudi ve hristiyanlara ağır vergiler kondu. Şeyh Abdurrahman 1846'da tekrar itaat altına alındı ve Sultan Abdülmecid'e bağlılığını bildirdi, ancak 1859 yılında yine isyan etti. Bunun üzerine Kudûs hükümi Süreyyâ Paşa bölgeye sefer düzenledi (1862) ve başarılı olduğu bu mücadelenin sonunda Şeyh Abdurrahman ile kardeşi Sellâme'yi esir alarak İstanbul'a gönderdi. Osmanlı Devleti'nin Şeyh Abdurrahman'ı Rodos'a sürgün edip Halîl'e bir kaymakam tayin etmesiyle bölgedeki iktâ dönemi sona ermiş oldu.

Osmanlı Devleti kayıtlarında Halîlürrahman adıyla geçen Halîl, Kudûs mutasarrıflığına bağlı bir nahiye merkezi iken XIX. yüzyılın sonlarına doğru buraya altmış iki köy ve iki nahiye bağlanmış ve Kudûs'un sancak olması üzerine de ona bağlı bir kaza merkezi haline getirilmiştir. Halîl mukaddes mahal kabul edildiğinden Osmanlı topraklarına katıldığı XVI. yüzyıldan itibaren bazı imtiyazlara sahip olmuştur. Kudûs kadısına gönderilen 19 Eylül 1568 tarihli bir ferman, an-

bölgeye konulan hâne-i avâriz vergisinden Kudüs ve Halîlürrahman ahalisinin hariç tutulduğu öğrenilmektedir. Aynı şekilde hac yolları üzerinde kalan Halîl ile civarındaki yerleşim merkezlerini âsi bedvîlerin saldırılarından ve tehditlerinden uzak tutma mücadelesine katılanlar da avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i orfiyyeden muaf kabul edilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen sükûn ve emniyet ticarî ve içtimai hayatı canlandırdı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile Halîl'de yeni bir gelişme gözlemlendi. Avrupalılar takip ettikleri politika gereği bölgeye daha çok önem verdiler ve başta tüccarlar olmak üzere çeşitli mesleklerle mensup birçok kiyîşi Kudüs gibi buraya da yerleştirerek yeni okullar ve müesseseler açtılar; 8-10.000 civarında olan nüfus kısa sürede 14.000'e yükseldi. İngiliz mandası döneminde (1917-1948) Halîl daha fazla önem kazandı ve 1922 yılında mandanın güney kesimine bağlı bir idare merkezi haline getirildi. Bu yıllar, yahudilerin İngiliz himayesinde mukaddes topraklara yerleşmeye başladıkları dönemi teşkil eder. 1922'de Halîl'de nüfusun 16.577'ye, 1931'de 17.531'e ve 1945'te de 24.560'a yükseldiği görülmektedir. Bu planlı göç hareketlerine karşı çıksaydıysa da başarı sağlanmadı. 1948'de bölgede kurulan Ürdün Krallığı'na dahil edilen Halîl, 1967 Haziranında meydana gelen Altı Gün Savaşı sonunda Batı Şeria bölgesindeki Kudüs ve diğer yerleşim merkezleri gibi İsrail işgali altına girdi. 1961 yılında 37.878 olan nüfus 1967'de 49.364'e ulaştı; 1984 yılı tahminlerine göre 75.000, 1997'de ise yaklaşık 100.000 idi.

Halîl'de Yahudileştirme Hareketleri. Halîl, İsrail işgali altındaki bölgede Kudüs'ten sonra yahudileştirilmesine çalışılan en önemli merkezdir. Bunun sebebi, dinî açıdan buranın Kudüs'ün yanında ikinci önemli şehir kabul edilmesidir. Hatta bazı siyasetçilere göre Kudüs'ten daha önemlidir; çünkü Halîl, Kudüs'ün Hz. Dâvûd'un başşehri olmasına karşılık İsrâiloğulları'nın ata peygamberlerine ve hanımlarına ait kabirlerin bulunduğu mübarek şehirdir. Bundan dolayı 1967'de İsrail yönetiminin başlamasıyla birlikte yoğun bir yahudileştirme programı uygulamaya konulmuş ve şehrin çevresinde yeni yerleşim merkezleri kurmak için faaliyete geçilmiştir. İlk kurulan yerleşim merkezi Halîl-Kudüs yolu üzerindeki Kifâr Asyûn'dur (27 Eylül 1967). Bunun arkasından şehrin eski adının yaşatılması amacıyla Kiryât Arba denilen en

büyük merkezin kurulmasına başlanmış (Nisan 1968) ve ilk merhalede Cebelires ile Cebelicevher arasındaki çevreye hâkim yüksek kesimde bulunan Araplar'a ait 1200 dönüm tarım arazisi ve üzüm bağları kamulaştırılarak özellikle Sovyetler Birliği ve diğer ülkelerden gelen yeni göçmenler buralarda kurulan mahallelere yerleştirilmiştir. 1981 yılı başlarında kamulaştırılan arazi 3000 dönüme, yerleştirilen ailelerin sayısı da 1500'e çıkmıştır. Karmel ve Maon kesimlerinde de yeni yerleşim merkezleri kuran İsrail yönetimi, şehrin içinde özellikle Haremü'l-Halîl çevresinde arkeolojik kazılar yapıp eski dönemlere ait kalıntıları meydana çıkarmak ve bu vesileyle çeşitli İslâm eserlerini ortadan kaldırmak suretiyle şehre yahudi damgası vurmaya çalıştı. Bu arada 1929'da yıkılan tarihî yahudi mahallesi ihya edildi ve Haremü'l-Halîl'in karşısında büyük bir sinagogun yapımına başlandı; Hadasah ismiyle bilinen tarihî binada da bir yahudi okulu açıldı. 1980'de Haremü'l-Halîl'in yönetimi müslümanlardan alınarak Kiryât Arba idaresine bağlandı ve burada müslümanlara ayrılan ibadet süreleri kısaltılıp yahudilere öncelik tanındı; ayrıca yahudi âyinlerinin yapılabilmesi için caminin büyük bir kısmına sıra ve sandalyeler konuldu. 25 Şubat 1994 günü asker kıyafeti giymiş bir yahudi doktorun sabah namazını kılan cemaatin üzerine makineli tüfekle ateş etmesi ve arkasından çıkan olaylar sonucu altmış yedi kişi öldü, 300 kişi yaralandı.

13 Eylül 1993'te Washington Antlaşması ile başlayan İsrail-Filistin barış süreci içinde 28 Eylül 1995'te imzalanan II. Oslo Antlaşması'na göre, 1979 yılında Halîl şehir merkezine yerleştirilen birkaç yüz yahudiye korumakla görevli 1500 asker 15 Mayıs 1996 tarihinde çekilmesi gerekiyordu. Şehrin % 85'ini terkedecek askerler yahudi yerleşimcileri koruyacak şekilde mevzilenecekti. Ancak İsrail hükümeti çeşitli gerekçelerle bu çekilmeyi devamlı erteledi. Barış görüşmelerinin tekrar başlayacağı sırada İsrail hükümetinin, Mescid-i Aksâ ile ağılama duvarı arasındaki yahudilerin Kudüs'e girişlerinin simgesi kabul edilen tarihî tüneli açması, Mescid-i Aksâ'nın yıkılmasına yönelik bir girişim sayılarak protesto edildi. 26 Eylül 1996'da Kudüs'te yapılan gösterilerde altmış sekiz Filistinli ile on beş İsrail askeri hayatını kaybetti. Gerek bu olay gerekse İsrail hükümetinin Haremü'l-Halîl'in altında da bir tünel açma teşebbüsü sebebiyle Halîl'de büyük gös-

teriler yapıldı. Bunun üzerine şehirde şoka kaçma yasağı ilân edildi ve dışarıda görülen onu aşkın müslüman İsrail askerlerince öldürüldü. Daha sonra tekrar başlatılan barış görüşmeleri 14 Ocak 1997 tarihinde anlaşma ile sonuçlandı. İsrail parlamentosunun anlaşmayı onaylaması üzerine İsrail askerleri 17 Ocak'ta Halîl'in % 80'ini Filistin Özerk Yönetimi'ne terkettti. 20.000 müslümanın yaşadığı ve Haremü'l-Halîl'in bulunduğu kesim ise İsrail'in kontrolünde kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

TSMA, Halîlürrahman Vakıf Muhasebesine Dair, nr. E 107, 7321; nr. D 1881, 3752, 3992, 4338, 8754, 8915; TSMA, Halîlürrahman'da Peygamber Merkadlerini Gösteren Tahrirat, nr. E 9247; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/2, s. 75; VII/2, s. 129-130; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 184; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, I, 172; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 172-173; Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, II, 70-74; Bekrî, *Mu'cem*, II, 420; İdrisî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, Leiden 1964, s. 363; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 387; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, I, 37-39; Ebû'l-Yüm'n el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, Bulak 1283, s. 58-131, 425-427, 429, 632-633, 647; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 504-514; Filîb-Ferîd el-Hâzin, *Mecmû'atü'l-muharrerâti's-siyâsiyye ve'l-mufâvedâti'd-düveliyye 'an Süriyâ ve Lübnân*, Beyrut 1910, I, 343-380; G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, s. 309-327; F. M. Abel, *Hebron: le Haram al-Khalil*, Paris 1923, tür.yer.; *Delîlül-Haremî'l-İbrâhîmî eş-Şerif* (nşr. el-Meclisü'l-İslâmiyyü'l-A'lâ), Kudüs 1346; *Hurûbu İbrâhîm Başâ el-Mısrî fî Süriyâ ve'l-Anadûl*, Kahire 1927, tür.yer.; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine: 1552-1615*, London 1960, s. 15-16, 39-40, 71-76, 85-86, 101-102, 111, 116-117, 129, 132, 137-138, 145, 148, 151-158, 163, 168, 190; V. R. Gold, "Hebron (city)", *IDB*, II, 575-577; a.mlf., "Kiriath Arba", a.e., III, 37; A. Cohen, *Palestine in the XVIII th Century*, Jerusalem 1973, s. 169-171, 300; F. F. Bruce, "Hebron", *NBD*, s. 516-517; a.mlf., "Kiriath Arba", a.e., s. 700-701; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), I, 226-236; Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *Bilâdünâ Filistin*, Amman 1983, V/2, s. 9-347; Mahmûd el-Âbidî, "'Urûbetü'l-emâkin ve'l-bukâ' fî Filistin kable duhûli benî İsrâ'îl", *Buhûşü'l-mu'temerî'l-cogrâfiyyi'l-İslâmiyyi'l-evvel*, Riyad 1984, IV, 426-449; a.mlf., "el-Haremü'l-İbrâhîmî", *el-Fayşal*, I/4, Riyad 1977, s. 133-138; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 235; II, 4, 267; III, 60, 169, 191; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 1920-1921; E. Honigmann, "Halîl", *İA*, V/1, s. 155-158; M. Sharon, "al-Khalil", *EP* (İng.), IV, 954-961; "Hebron", *EJd.*, VIII, 226-236; "el-Halîl", *Mu.Fs.*, II, 352-359.

MUSTAFA L. BİLGE

Haremü'l-Halîl. Hz. İbrâhîm, eşi Sâre vefat edince Hebron'da içinde bir mağara bulunan ağaçlık bir arazi satın alarak onu mağaraya gömmüş, daha sonra kendisi de vefatında buraya defnedilmiştir